

הון חברתי והשלכותיו על השתלבות בעבודה במגזר החרדי

אסף מלחי, מרכז תחום חרדים במינהל מחקר וכלכלה

רקע כללי וספרות מחקרית

בשנים האחרונות גובר העניין המחקרי והיישומי במושג "הון חברתי", במקורותיו, והשלכותיו על תופעות פוליטיות, חברתיות וכלכליות. ספרות מחקרית עשירה מראה כי הון חברתי, ובייחוד הון חברתי 'מגשר' הנו משאב חיוני והכרחי בתהליכי חיפוש עבודה וביכולת לתרגם קשרים ורמות אמון אישיות וכלליות לשוק העבודה ולהתקדמות בו (MacDonald & Edler, 2006 ; Lin, 1999 ; Granovetter, 2003). הון חברתי הנו נכס קולקטיבי-ציבורי ונכס אינדיבידואלי-פרטי כאחד. יחידים משתמשים בהון חברתי על מנת לשפר את מצבם החברתי והכלכלי. שימוש זה מסייע ליצירת הון חברתי חדש על-ידי פיתוח קשרים חברתיים חדשים ויחסי אמון רחבים. גישה להון חברתי מאפשרת לפרט גישה לאחרים ולרשתות החברתיות שלהם המסייעת לפרט בקבלת עצה, קשרים נוספים, מידע וידע, קבלת הלוואות ועוד. מדובר למעשה בתועלת הישירה שפרט עשוי להפיק מרשת קשריו החברתיים הבין-אישיים על-ידי התיווך והניידות בין קבוצות חברתיות שונות שמבוססים בעיקר על היכרות אישית ושיקולי הדדיות ביחסים אלו (Ring, 1996). על כן, שימור ותיחזוק של הון חברתי עשוי להגביר בהתאמה את ההון האנושי והכלכלי של פרטים ברשתות חברתיות שונות. מושג ההון החברתי מקשר בין מאפיינים חברתיים לבין מאפיינים כלכליים של הפרט, של קהילה או של החברה בכללותה. המושג קושר בין יציבותם הכלכלית או פוטנציאל הצמיחה של משקי הבית ושל המשק בכללותו לבין מערכות הקשרים החברתיים המאפיינים אותם. לכן הממד הציבורי של הון זה מתייחס לתועלת עקיפות שהפרט יכול להפיק בעזרת שייכותו לקבוצות חברתיות שונות והתועלות הכלכליות שיש להשתייכות זו המבוססת על 'אמון מוכללי'¹ המסתייעת בהכרה בערכים ונורמות משותפות (Putnam, 1996 ; 2000 ; Portes, 1998).

בורדייה, קולמן ופאטנס, הנם הוגי הדעות שתרמו רבות להמשגה התיאורטית של מושג ההון החברתי, אולם כיוון שכל אחד מהם מתייחס באופן שונה למושג זה (בשל שוני פרדיגמטי ודיסציפלינרי), נוצרו בהמשך סתירות וניגודים בין ההגדרות השונות של המושג. בורדייה רואה בהון חברתי קניין פרטי השייך

¹ ההגדרה המקובלת למושג 'אמון מוכללי' מתייחסת ליכולת לרכוש אמון בזרים ושונים שאינם שייכים לקבוצת ההשתייכות הראשונית של הפרט (Uslaner, 2002)

לאינדיבידואלים שונים השייכים לקבוצה מסוימת ותלויים באחרים כדי למקסם את ההון החברתי שלהם. על כן הון חברתי הוא מכשיר בידי הפרט ולא של הקהילה, אשר מטרתו היא להעצים את מעמדו ומצבו בתוך מבנה חברתי נתון (Bourdieu, 1986). קולמן נוקט בגישת ביניים (בין בורדייה לרוברט פאטנס) לפיה הון חברתי הוא סוג של מוצר ציבורי כללי אשר הנהנים הישירים ממנו הם הפרטים ולא הקהילה או החברה כמכלול. הון חברתי הוא מוצר קהילתי אשר אמור לסייע ליחידים להגדיל את ההון האנושי והתרבותי שלהם (Coleman, 1988). פטנאם מתייחס להון חברתי כאל נכס ייחודי בעל ערך סגולי השייך לקהילה קולקטיבית המוגדר על-ידי תכונות הקהילה כגון רשתות חברתיות, נורמות ואמון הדדי. תכונות אלו אמורות להקל על פעילות הקהילה ובין הפרטים בקהילה במטרה להתמודד עם סוגיות אשר שייכות לכלל. לפי פטנאם, בקהילות ובמדינות שבהן יש הון חברתי חזק, ההתמודדות עם סוגיות ציבוריות מוטלת על הקהילה כמכלול ולא על הפרטים המרכיבים אותה בלבד (Putnam, 1993). לפיכך, ניתן להתייחס להון חברתי כאל סוג של נכס משותף המהווה משאב מיוחד המסייע לרווחת הקבוצה, שהשימוש בו רק מגביר ומעצים אותו².

המשגה ומדידה של הון חברתי ברמה זו מתייחסת בעיקרה למידת האהדה והמחויבות שפרטים בקהילה מסוימת רוחשים כלפי פרטים מקהילתם ומקהילות אחרות, כלומר לבחינת המוטיבציות להתנהגויות חברתיות שונות ומידת ההדדיות של פעולות אלו. קשרים חברתיים, מידע, מערכות כישורים, פעילות פוליטית ומידע בלתי פורמאלי הנם נכסים של רשתות חברתיות אפקטיביות העשויות לסייע בחיפוש עבודה. רשת אפקטיבית אמורה להישען על אמון כבסיס ליצירת קשרים בין בני-אדם שונים או דומים. גיוון המעגלים החברתיים עליהם נשען הפרט חיוני אפוא בהצלחת היכולת לתווך בקשירת מעגלים רחבים בתוך ובין רשתות חברתיות במהירות יחסית. רוברט פאטנס (Putnam, 2000) הבחין בין הון 'מלכדי' שנוצר ברשתות מלוכדות ודומות להון 'מגשר' שנמצא ברשתות מבוזרות המתאפיינות בהטרונגיות ושונות של החברים בהן ובקשרים חלשים יחסית בין השותפים. קשרים מגוונים וחלשים אלו מגדילים את מרחב ההזדמנויות והמשאבים הזמינים לפרט בחיפוש עבודה, קבלת מידע ועוד. למרות שהבחנה זו איננה דיכוטומית כלל ועיקר, היא מלמדת על האפשרויות הטמונות במימוש הון זה לצד ממדדים נוספים של הון כלכלי, תרבותי ואנושי והשלכותיו על שוק העבודה.

למיטב ידיעתי, אין כיום בנמצא סקר או מחקר מקיף אשר בחן את מידת תרומתו של הון חברתי, לסוגיו השונים, על אוכלוסיות ייחודיות בשוק העבודה בישראל, ביניהן האוכלוסייה החרדית המהווה אחת מהאוכלוסיות המרכזיות בהן משקיעה ממשלת ישראל והמגזר השלישי משאבים ניכרים. סקרים ומחקרים מלמדים כי קיים קשר ברור בין סוג ורמת ההשכלה להשתלבות בתעסוקה ורמות שכר וכן על פערים בין מעסיקים חילונים למועסקים חרדים במערך ההעדפות של מקומות העבודה. היעדר ידע על משרות פנויות או תחומי עיסוק מבוקשים במשק בהחלט מהווים אתגר משותף גם לחרדים מבית וגם לחוזרים בתשובה. לעומת זאת, היעדר השכלה כללית תיכונית והיעדר ניסיון תעסוקתי משמעותי הם מאפיינים שרווחים הרבה יותר אצל אברכים ובני תורה חרדים אשר למדו רק במסגרות תורניות ושלא עבדו במשרות הדורשות השכלה פורמאלית או כישורים ייחודיים. (Berman, 2000 ; גוטליב וקסיר, 2004 ; סופר-פרומן, 2007 ; לוי, 2009 ; מלחי, 2010). עם זאת, המחקר אודות מאפייני ההון החברתי בחברה החרדית והשלכותיו על רמת הקהילה או הפרט דל למדי.

² לכן מגלים מוסדות הבנק העולמי מזה 15 שנה עניין רב בנושא ההון החברתי הקשור להערכה שהון חברתי מלכד והון חברתי מגשר עשויים לתרום רבות לפיתוח כלכלי של קהילות ואזורים עניים או לסייע במצבי משבר בעולם

בחינה עקיפה לסוגיית ההון החברתי בחברה החרדית בישראל נערכה על-ידי הכלכלן אלי ברמן אשר עשה שימוש 'בתורת המועדון' שפותחה על-ידי Iannacoe כדי לנסות ולהסביר את בידודם של החרדים בישראל והיותם "קורבן מסובסד" כלשונו (1998,2000). ברמן מציין (גם אם איננו מזכיר את המושג במפורש) היבטים שונים של הון חברתי כמו: ערבות הדדית, מידת אמון גבוהה וסולידריות חברתית הקשורה לערבות הדדית וקושר אותם להסבר כלכלי על החברה החרדית. כמו כן הוא מעלה על נס את רמת האלטרואיזם הגבוהה של החרדים ומעשי הצדקה הרבים המתבטאים בזמן וכסף שתורמים היחידים למוסדות הצדקה הרבים של הקהילה המבטיחים לפרט לבוש, מזון, כסף ובני-זוג (באמצעות מנגנוני שידוכים משוכללים). מחקר נוסף מלמד כי הון חברתי 'מלכד' ומניעי התנדבות אלטרואיסטיים מעודדים התנדבות במסגרות קהילתיות פנימיות, התנדבות שהנה רווחת באוכלוסייה החרדית, זאת בעוד שהון חברתי 'מגשר' ומניעים אנוכיים מעודדים לרוב התנדבות מחוץ לקהילה בקרב מתנדבים חרדים בשירות אזרחי במטרה להגביר את הסיכויים להשתלבות תעסוקתית לאחר שירות זה (מלחי, 2014). לנוכח

לנוכח הפערים המחקריים בתחום זה והאפשרות לבצע עיבודים מיוחדים לסקר החברתי של הלמ"ס, נוסחו להלן מטרות ושאלות המחקר המוצע

מטרות ושאלות המחקר

1. מהם סוגי ורמות ההון החברתי של האוכלוסייה החרדית בפרט ובהשוואה לאוכלוסיות אחרות ?
2. האם קיימים קשרים בין סוגים ורמות שונות הון חברתי להשתלבות בעבודה של גברים ונשים חרדים בתחומים וענפים שונים ? מהן השפעותיו של הון זה על רמות שכר ותנאי העסקה ? האם קיים שוני במאפיינים אלו בין המגזר החרדי למגזר הערבי בישראל?

תרומת המחקר

תרומתו של המחקר הנוכחי היא ביצירת מאגר נתונים שטתי על מאפייני ההון החברתי במגזר החרדי והשלכותיו על שוק העבודה. הידע שיצטבר במחקר הנוכחי יסייע לנו בהמשך להצביע על שורת המלצות לצורך צמצום פערים בין אוכלוסייה זו לאוכלוסיות אחרות והגדלת רווחת הפרט. עם זאת, יודגש כי נושא זה הנו חדשני באופן יחסי בישראל ועל כן תידרש למידה נוספת של הנושא והקשריו על שוק העבודה.

מקור הנתונים

בשנת 2014 התווסף נדבך מיוחד וייעודי במסגרת הסקר החברתי של הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה אשר בדק לראשונה מאפיינים ומדדים מיוחדים של הון חברתי על בסיס ניסיון בינ"ל בתחום. נדבך זה כולל שלושה פרקים ולמעלה מ-70 שאלות מיוחדות הבוחנות את סוגי הרשתות החברתיות של הפרט, רמות וסוגי אמון, פעילות התנדבותית ואזרחית, חשיפה לעבריינות ועוד³ (יצוין כי חלק קטן מהשאלות מופיעות גם בסקרים קודמים), זאת בנוסף כמובן לשאלות קבועות אודות מצב תעסוקתי נוכחי ומצב תעסוקתי קודם.

לפיכך ועל-אף המגבלות המוכרות בשימוש בסקר החברתי, ניתן יהיה לעשות שימוש במסדי נתונים אלו לצורך המחקר המתוכנן לנוכח קיום של בדיקת היתכנות ראשונית על בסיס מחולל הלוחות של הלמ"ס לסקר זה. בהמשך, נבקש לערוך גרסיות סטטיסטיות במטרה לנסות ולזהות קשרים משתנים, קרי בין

³להלן קישור לשאלון סקר חברתי 2014 (עמ' 53-49)

סוגים ורמות שונות של הון חברתי בקרב אוכלוסיות שונות בישראל, לשוק העבודה ולסגמנטים שונים בו. כלומר, בשונה מרוב המחקרים והסקרים אשר נערכים במסגרת מינהל המחקר המספקים בעיקר מסד נתונים תיאורי, במחקר הנוכחי נידרש לערוך מחקר נסיבתי אשר בעזרתו ניתן יהיה להעריך מהו משקלו של ההון החברתי, על מרכיביו השונים, בהשתלבות ובחיפוש עבודה לנוכח מאפיינים נוספים של הפרט כגון סוג ורמת השכלה, ניסיון תעסוקתי קודם ועוד.

מערך מחקרי מוצע ואוכלוסיות המחקר

לנוכח השקעה ממשלתית גבוהה בשילוב וקידום אוכלוסיות מיוחדות בשוק העבודה, מוצע להלן להתמקד באוכלוסייה החרדית בגילאי העבודה העיקריים 24-55 אשר לגביה נמדדים מידי רבעון שיעורי התעסוקה באמצעות סקר כוח-אדם בהתאם להחלטת הממשלה בנידון וביחס ליעדי התעסוקה הממשלתיים לשנת 2020⁴. בנוסף ולצורך העמקת הידע בנושא חיוני לערוך בדיקה השוואתית דומה של מאפייני ההון החברתי של אוכלוסיית יעד תעסוקתית נוספת, היא האוכלוסייה הערבית בגילאים דומים. בדיקה זו תערך בנפרד מהמחקר הנוכחי

שלב איכותני מקביל : כיוון שמדובר במחקר גישוש ראשוני אשר אנו עוסקים בו לראשונה, יבוצע שלב איכותני שיערך במקביל להגדרת משתני המחקר והעיבודים הסטטיסטיים במסגרת החלק הכמותי של המחקר. המחקר האיכותני יכלול ראיונות עומק אישיים עם כ-30 גברים ונשים חרדים אשר השתלבו לאחרונה (ב-3 שנים אחרונות) בשוק העבודה במטרה ללמוד על דרכי חיפוש עבודתם, הסתייעותם בקשרים ורשתות חברתיות ומידת האמון שהם רוכשים לקבוצות אוכלוסייה שונות. כמו כן, ירואינו בעזרת מדריך שאלון מובנה נשים וגברים חרדים שאינם בשוק העבודה. להערכתנו, חלק זה יכול לסייע בהבנה והכרה מעמיקה של סוגיה ייחודית זו.

המחקר המתוכנן ייערך כמחקר כמותי ובו נדבך איכותני משני ומוגבל אשר יספק תיאור נסיבתי לקשרים בין המשתנים שיוגדרו בהמשך, באמצעות שימוש במקורות משניים על בסיס ניתוחים ועיבודים מיוחדים לסקר החברתי

⁴ בהתאם ליעדים הממשלתיים שיעור התעסוקה של נשים וגברים חרדים יעמדו בשנת 2020 על 63%. שיעור התעסוקה של נשים חרדיות עמדו בסוף שנת 2015 על 73% ושל גברים חרדים על 49.5%.

לוחות זמנים מתוכננים

מועד סיום	שלבי המחקר (טנטטיבי)	
רבעון 1 2016	ניתוח תיאורי בלבד על בסיס מחולל הלוחות בסקר החברתי 2014	שלב א' – בדיקת היתכנות מחקר איכותני – ראיונות עומק אישיים
רבעון 1 2016	עיבודים סטטיסטיים מורכבים וביצוע גרסיות לאיתור קשרים בין משתנים שיוגדרו באופן משותף עם צוות מחקרי – קובץ נתונים מלא של הסקר החברתי	עיבוד נתונים מלא
רבעון 2 2016	כתיבת ממצאי המחקר/ים	ניתוח וכתיבת טיוטה
רבעון 3 2016	עריכה ופרסום	עריכה ופרסום

צוות מחקר :

אסף מלחי, רכז תחום מחקר חרדים במינהל המחקר
מרים אברומבסקי, חוקר במינהל המחקר